

MARIUS ABLAČINSKAS

Vilniaus universitetas

J. HABERMASO KOMUNIKACINIO VEIKSMO TEORIJA: IDEALIĄ DEMOKRATIJĄ UŽTIKRINANČIŲ PRIEMONIŲ PAIEŠKOS

J. Habermas Theory of Communicative Action:
the Quest for the Preconditions of Democracy

SUMMARY

Analyzing the principles of coexistence within the contemporary society, Jurgen Habermas highlights an essential weakness of democracy. It is the tension between the normative and the real, between what should be done and what is actually done. Understanding this tension is crucial to understanding modern democracy. It is possible to justify the weakness of the democracy, but an effective way of making democracy stronger is to strengthen civil society. The article seeks to prove the propositions provided above. This is done by juxtaposing Habermas concept of consensus with the concept of power, which was provided by Michel Foucault.

SANTRAUKA

Analizuodamas šiuolaikinės visuomenės narių bendrabūvio principus J. Habermasas atskleidžia esminį šių laikų demokratijos silpnumą – teisinių normų ir tikrovės bei to, kas turėtų būti padaryta, ir to, kas yra daroma neatitikimą. Gebėjimas suprasti ir paaiškinti identifikuotą silpnumą yra tiesiogiai lemiantis gebėjimą suprasti ir paaiškinti šiuolaikinę demokratiją: kokia ji yra bei kokia galėtų būti. Demokratijos silpnumą galima pateisinti, tačiau ją galima sustiprinti stiprinant pilietinę visuomenę. Šiuo straipsniu siekiama pagrįsti suformuluotus teiginius, analizuojant Habermaso, jo šalininkų ir oponentų darbus, filosofo *sutarimo* koncepciją priešpriešinant M. Foucault *galios* koncepcijai.

RAKTAŽODŽIAI: pilietinė visuomenė, demokratija, galia, Habermasas.

KEY WORDS: Civil society; democracy; power; Habermas.

IVADAS

Ar tikslu tvirtinti, kad stipri pilietinė visuomenė yra esminė stiprios demokratijos sąlyga? Jei taip – nuoseklus pilietinės visuomenės galių stiprinimas turėtų būti kiekvienos demokratijos pagrindinis siekis. O visuomenės stiprinimo priemonių ir būdų pasirinkimas turėtų būti vienas svarbiausių tiek politinės, tiek socialinės teorijos objektų.

Kas yra „pilietinė visuomenė“? Viešingo apibrėžimo paieškos (susijusioje literatūroje) yra beprasmės. Ne todėl, kad stinga sąvokos interpretacijų. O todėl, kad pastarųjų yra labai daug ir įvairių. „Žodis visuomenė tikrai yra palyginti naujas lietuvių žodyne. Tačiau visuomenė (*societe, society, občestvo*), kaip reiškiny, Lietuvoje yra kiek senesnis. Istorikai greičiausiai imtų ieškoti jo XIX a. pradžios Lietuvoje. Ir ieškotų kur nors aukštuomenės salonuose, Vilniaus universiteto, laikraščių redakcijų ar spaustuvininkų aplinkoje. <...> Tačiau svarbiausia yra tai, ką tada reiškė žodis. Išvertus enciklopedinius apibrėžimus, visuomenė jokių būdu nereiškė visų šalies gyventojų, o tik susiorganizavusių jų dalį.“¹ Dauguma teoretikų sutinka, jog pilietinė visuomenė negalima be interesų grupių, veikiančių lygiagrečiai viešojo ir verslo sektorių. „Šių grupių įvairovė yra milžiniška, pradedant religinėmis ar kultūrinėmis bendruomenėmis bei sporto klubais, tęsiant nepriklausoma žiniasklaida, universitetais, piliečių santalkomis ar bendrųjų iniciatyvomis bei lyties, rasės ar seksualinės priklausomybės pagrindu vienijamomis visuomeninėmis organizacijomis, ir baigiant darbdavių

asociacijomis, politinėmis partijomis bei profesinėmis sąjungomis.“²

Nuomonių įvairovei esant vienam iš būtinų aktyvaus pilietiškumo reikalavimų, išvardytų ir į jas panašių interesų grupių veikla ir formavimasis yra pagrindinė pilietinės visuomenės atpažinimo prielaida. Šioms grupėms Johnas Keane'as³ priskiria funkciją nubrėžti ir išlaikyti aiškia ribą tarp valstybės sektoriaus ir pilietinės visuomenės. Anot jo, tai yra įmanoma vykstant dviem, tarpusavyje susijusiems ir vienas kitą papildantiems, procesams: 1) plėtojantis socialinei lygybei ir laisvei ir 2) persitvarkant ir demokratėjant valstybės institucijoms. Šių procesų vyksmu galima grįsti pilietinės visuomenės svarbą demokratijai. O tokios svarbos aiškinimo argumentų gausu ne vien socialinėje ar politinėje teorijoje, bet ir istorinėje-empirinėje patirtyje.

Kaip įmanomas skirtingų interesų grupių bendrabūvis šiuolaikinėje visuomenėje? Jürgeno Habermaso darbuose šis klausimas keliamas *sutarimo* ir *konflikto* priešpriešos kontekste. Savo pozicija artimas Immanueliui Kantui, Habermasas yra *sutarimu* grindžiamo *Moralität* šalininkas, todėl būtent šioje srityje ieško pilietinės visuomenės įgalinimo bei demokratijos stiprinimo įrankių. Visgi, šiame straipsnyje – neapsiribojant vien *sutarimo* srities analize – atsakymų į iškelto klausimus paieška apims ir *wirkliche Historie* (liet. – *realios istorijos*) tyrimą. Pastarajai sričiai esant grindžiamai *konflikto* ir *galios* principais, ji tampa stipria kontrapozicija habermasiškajam keliui.

Juo labiau, kai yra garbių autorių (pvz.: Friedrichas Nietzsche, Michelis Foucault ir kt.) tvirtinančių, jog *nelygybė* ir *dominavimas* gali būti pateisinami kaip vieni svarbiausių „pilietinės visuomenės“ komponentų. Keane'as teigia, jog istoriškai „pilietinė visuomenė kūrėsi kaip moterų atskyrimu pasižyminti vyrų struktūra, moterims (pastarojoje) gyvenant namų ūkio despotizmo sąlygomis“⁴.

Šiais laikais atskirties klausimą kelia ne vien lyties, bet ir, pvz., tautiniu ar seksualinės priklausomybės pagrindu susivienijusios grupės. Taigi, demokratijos grindimas pilietine visuomene tampa neatsiejamas ir nuo atskirties, skirtingumo, įvairumo bei tapatumo problemų sprendimo. O su jomis susijusios Habermaso pozicijos atskleidimas yra dar viena šio straipsnio potemių.

1. IDEALI *HOMO DEMOCRATICUS* KASDIENYBĖ: „PROCESO RACIONALUMAS“

Analizuodamas Kanto pretenziją atrasti universalų ir racionalumu pagrįstą demokratijos institucijų pagrindą, Habermasas⁵ sutinka Kantą esant Naujųjų amžių filosofijos pradininku. Filosofas pritaria Kanto ketinimui, tačiau mano, jog šis nepasiekė užsibrėžto tikslo. Anot Habermaso⁶, Kanto sėkmės trukdžiu vadinant pagrindinė jo teorijos prielaida – *subjektyvumu* grindžiamas racionalumas. Pastarojo įtakos paveikti analizuojamoje srityje už Kantą daugiau pasiekti galimybės neturėjo ir vėlesni „subjekto filosofijos“ šalininkai pradėdant Hegeliu bei Marksu ir baigiant šių laikų mąstytojais⁷.

Dauguma šių laikų filosofų ir socialinių mokslų teoretikų liovėsi bandę filosofijos ir socialinių mokslų priemonėmis sukurti universalų socialinių procesų plėtojimosi pagrindą. Analizuodami per pastaruosius du tūkstantmečius atliktų bandymų nesėkmes beveik visi pripažino tokias pastangas buvus bevaisės todėl, kad minėtų sričių priemonės užduočiai atlikti yra netinkamos. Tuo tarpu Habermasas ryžosi tęsti paieškas,

nemanydamas, kad pirmtakų nesėkmėmis grindžiamos išankstinės nuostatos gali būti pateisintos. Jo manymu, filosofijos, mokslo ir demokratijos priemonėmis nereguliuojant socialinių procesų, ilgainiui išsigalėtų bet kokiai demokratinei santvarkai žalingas kontekstualizmas, reliatyvizmas ir nihilizmas.

Habermasas teigia, jog Kanto ir vėlesnių mąstytojų bandymas kurti racionalią visuomenę nebuvo klaidingas – anot jo, netinkamos buvo tikslui pasiekti pasirinktos priemonės. Filosofas tvirtina esant priemonių, kurias naudojant yra įmanoma tiek sukurti racionalumu grindžiamus visuomenės pamatus, tiek pačią demokratiją apsaugoti nuo reliatyvizmo. Užuo koncentravęsis į subjektyvumą, Habermasas savo teorijos atskaitos tašku pasirinko intersubjektyvumą. Todėl ir gausius šių laikų problematikos tyrinėjimus – ypačingai „*komunikacinio veiksmo teoriją*“ bei „*diskurso etiką*“ – filosofas grindžia būtent *intersubjektyvumu*.

Mąstytojo komunikacinio veiksmo teorijos tikslas yra „išaiškinti galimai uni-

versalias komunikavimo procesų prielaidas, kurios juose dalyvaujantiems sukurtų sąlygas siekti savitarpio supratimo⁸. Intersubjektyvumu grindžiamą požiūrį Habermasas išplėtojo naudodamas „komunikacinio racionalumo“ idėją. „Komunikacinis racionalumas primena ankstyvasias *logos* idėjas tiek, kiek jis reiškia laisvanoriškai vienijančių ir sutarimą didinančių diskursą, kuriam plėtojantis komunikacijos dalyviai atsisako (pirmiausia) subjektyvumo įtakotų pažiūrų tam, kad pasiektų racionalumu pagrįstą susitarimą⁹. Habermasas išvelgia komunikaciniam racionalumui šiuolaikinės visuomenės keliamą grėsmę, tačiau įrodinėja, kad šio esmė – „nepriverstinė, vienijanti ir link sutarimo vedanti argumentų kalbos jėga“ – yra „reikšmingiausias [per žmogaus gyvenimą – M. A.] patyrimas¹⁰. Pasak filosofo, žmonėms gyvenant socialiai šis patyrimas yra paveldimas (angl. – *inherent*), kadangi „komunikacinis protas yra neatsiejamas nuo socialinio gyvenimo tada, kai savitarpio supratimo aktams atitenka bendruomenės narių veiksmus koordinuojančio mechanizmo vaidmuo¹¹. Neabejotina, jog teigdamas „paveldimas“, Habermasas turi omenyje *visuotinį* paveldėjimą. Pastarasis tvirtinimas gali būti pagrindžiamas tuo, kad Habermasas žmonių socialinį gyvenimą mano esant grindžiamą savitarpio supratimą kuriančiais procesais. Pastarieji yra laikytini „universaliais, kadangi yra neišvengiami¹². Ankstyvesniuose darbuose ši filosofo pozicija yra dar aiškesnė: „Atliekant supratimo siekiantį veiksmą visada netiesiogiai keliamas pagrįstumo patvirtinimo reikalavi-

mas (angl. – *validity claim*). Pastarasis yra neatsiejama kiekvieno galimo komunikavimo struktūrinė dalis. Šiuose pagrįstumo patvirtinimo reikalavimuose komunikacijos teorija gali atrasti nemaištingą, bet atkaklų reikalavimą protui – reikalavimą, kuris gali būti atpažįstamas *de facto*, kada ir kur bebūtų atliekamas sutarimo siekiantis veiksmas¹³. Darytina prielaida, jog būtent todėl žmones Habermasas vadina demokratinėmis būtybėmis – *homo democraticus*.

Aiškindamas pagrįstumo patvirtinimo reikalavimą, pagrįstumą Habermasas apibrėžia kaip sutarimą nenaudojant jėgos. Pasak jo, „praktiniame diskurse ginčytina norma komunikacijos dalyvių negali būti pripažinta tol, kol visi veikiantys asmenys neverčiami ima suvokti galimus jos padarinius ir kiekvieno individo (visuotinio pateisinimo atveju) interesus galimai lemsiančius šalutinius efektus¹⁴. Šį pagrįstumo patvirtinimo principą filosofas vadina „(U)“¹⁵ – diskurso etikos „universalizavimo principu“ teikdamas, jog „bendromis pastangomis ieškant teisingumo, diskusija suteikia galimybę – laisvai ir lygiomis teisėmis – dalyvauti kiekvienam suinteresuotam asmeniui žinant, kad pateisinamas tik geresnis argumentas, bet ne jokia kita poveikio priemonė¹⁶. Ypatinę reikšmę Habermaso darbuose įgijusi „geresnio argumento jėga“ yra vienintelis iš „jėgos“ veiksmų, kurie, anot filosofo, gali būti naudojami komunikacinio racionalumu pagrįstoje idealaus pokalbio situacijoje.

Pagrįstumas ir teisingumas gali būti užtikrinti tik jei komunikacijos dalyviai

paiso penkių pagrindinių diskurso etikos reikalavimų:¹⁷ 1) nei vienai diskutuojamam dalykui suinteresuotai šaliai neturėtų būti atimta galimybė dalyvauti diskusijoje (visuotinum, angl. *generality*, reikalavimas); 2) visiems diskusijos dalyviams turi būti suteiktos vienodos galimybės pateikti jų argumentų patikimumo įrodymus ar kritikuoti kitų pateikiamus įrodymus (autonomijos, angl. *autonomy*, reikalavimas); 3) diskusijos dalyviai turi būti geranoriški ir būti pasiruošę įsigilinti į kitų pateikiamus argumentus (ideali pozicijos prisiėmimo, angl. *ideal role taking*, reikalavimas); 4) egzistuojantys diskusijos dalyvių galios skirtumai turi būti neutralizuoti tiek, kad neturėtų jokios įtakos siekiant sutarimo (galios neutralumo, angl. *power neutrality*, reikalavimas); 5) visi diskusijos dalyviai turi atvirai deklaruoti savo tikslus ir ketinimus bei nesiimti strategavimo veiksmų (skaidrumo, angl. *transparence*, reikalavimas). Papildant filosofą, pateikus penkis aukščiau pateiktus reikalavimus, galima pridurti šeštąjį – neriboto diskutavimo laiko reikalavimą.

Taigi, tik pagal tokį modelį veikiančioje visuomenėje, pilietiškumas gali būti apibrėžiamas kaip dalyvavimas viešose diskusijose (!). Toks dalyvavimas yra vadintinas *diskursyviu* dalyvavimu. O dalyvavimas yra *nešališkas* tiek, kiek pasitelktas komunikacinis racionalumas užtikrina idealios pozicijos prisiėmimo, galios neutralumo ir kitų reikalavimų paisymą. Todėl Habermaso diskurso etikos modelis neturėtų būti painiojamas su atskirais sandėrių sudarymo principais ar strateginio derėjimosi modeliais,

taikomais ieškant kompromiso tarp viena kitai prieštaraujančių interesų grupių. Dažname strateginių sprendimų ieškojimo ar racionalaus pasirinkimo modelyje trūksta Habermaso pabrėžiamo privalomo orientavimosi į neginčijamą teisinę bazę. Šiems modeliams taip pat stinga visuotinum, kurį kasdieniniame gyvenime garantuoja aktyviai veikiančios interesų grupės, tampančios ne vien komunikacinio racionalumo principų taikymo, bet ir viešosios srities pokyčių iniciatorėmis.

Habermaso pateikiami diskurso etikos ir komunikacinio racionalumo apibrėžimai bei aukščiau išvardyti reikalavimai procesui leidžia tvirtinti, kad jo darbuose yra analizuojamas ne substancyvus, o proceso racionalumas, kadangi „diskurso etika nenustato substancyvių orientyrų. Užuoat tai dariusi, ji kuria prielaidomis grindžiamą tvarką (angl. *procedure*), kuria siekiama užtikrinti [dalykų – M. A.] nagrinėjimo proceso nešališkumą.“¹⁸ Savo požiūriu į diskusijos procesą Habermasas yra universalistas ir, einant nuo bendrų prie atskirų dalykų plėtojamos, analizės šalininkas. Jis mano, kad egzistuoja iš anksto nustatytos ir visuotinai pripažintos kiekvieno teisingo proceso taisyklės, kurias savo teorijoje apibrėžia kaip idealios pokalbio situacijos modeliavimo reikalavimus. Tuo tarpu aiškindamas diskusijos turinį, filosofas yra (atvirkščiai) nuo atskirų link bendrybių einantis situacionalistas, kadangi teisingumą ir tikrumą kiekviename komunikavimo procese mano esant apsprendžiamus išimtinai konkreto proceso dalyvių.

Siekiant sutarimo vykstančio komunikavimo ir jo rezultatus lemiančių pagrindimo patvirtinimo reikalavimų analizė yra bene visų Habermaso darbų ašis. Demokratijos procesus filosofas supranta kaip neatsiejamus nuo teisinio institucionalizavimo siekdamas, kad jie taptų suvokiami kaip teisinės sistemos įtvirtintos ir racionalią politinę valią padedančios formuoti komunikacijos priemonės. Vertindamas teisės ir galios santykį (vykstant demokratijos procesams), Habermasas teigia, jog galios kontroliavimas teisinėmis priemonėmis ir teisės įtvirtinimas galios priemonėmis turi būti neatsiejami [*uno acto* – Habermas]. Tokiu būdu filosofas patvirtina, jog jo koncepcija yra plėtojama neperžengiant teisės ir suverenumo grindžiamos erdvės. Ši pozicija taip pat priešpriešinama galios principu grindžiamai Foucault koncepcijai.¹⁹ Pastarasis tvirtina jo „galios analitiką“ galint būti veiksmingą tik jei ši „visiškai išsilaisvins nuo galios-teisės ir galios-suverenumo įtakos“²⁰. Būtent šiame kontekste Foucault suformulavo savo skambiają frazę „nukirskime karaliui galvą“²¹, kad vykdant politinę analizę ją būtų galima pakeisti decentralizuotu galios suvokimu. Tuo tarpu Habermasui karaliaus galva yra labai svarbi, kadangi suverenumas yra būtina sąlyga, siekiant galią reguliuoti teisinėmis priemonėmis.

Iš esmės Habermasas yra daugiau optimistiškas ir mažiau kritiškas (modernybės atžvilgiu) už Maxą Weberį, Maxą Horkheimerį, Theodorą Adorno ir kt. Habermaso manymu, pagrindinės progresą skatinančios (pvz., stiprinant pilietinę visuomenę) priemonės yra konstitu-

cija ir demokratijos institucijų plėtra. Konstituciją filosofas suvokia kaip itin svarbią, kadangi „pasitelkus teisę įsteigti abstraktūs (tačiau kertiniai) viešųjų interesų reguliavimo principai yra socialinių, kultūrinių ir filosofinių veiksmų sukurtu pliuralizmo sąlygomis veikiančią visuomenę vienijančios priemonės.“²²

Jei deklaruodamas didelę konstitucijos buvimo ir institucinių reformų reikšmę Habermasas yra teisus, galima daryti prielaidą, kad demokratijoje ir vyriausybė turėtų keistis, vadovaudamasi būtent diskurso etikos ir komunikacinio racionalumo teorijos akcentais. Visgi, apie tai galvodamas Putnamas yra atsargus, kadangi „du įvairių (pasaulyje) konstitucijų rašymo amžiai mus išpėja <...> naujų institucijų kūrėjai dažnai rašo ant vandens. O žmonių elgesį turinčios keisti institucinių reformų idėjos yra daugiau hipotetinės, nei aksiominės.“²³ Anot Putnamo, Habermaso problema yra tai, kad jis hipotezę painioja su aksioma, neatsakydamas, kuri iš jų turi būti testuojama istorijos ir praktikos.

Taigi, pagrindinis Habermaso teorijos trūkumas – realaus ir idealaus neatitikimas, t.y. idėjos ir jos įgyvendinimo neatitikimas. Mąstytojas pripažįsta, kad pati savaimė diskusija negarantuoja, kad jai vykstant bus užtikrintos diskurso etikai ir demokratijai reikalingos sąlygos. Filosofas siūlo visuotinai diskutuoti apie diskurso etiką, tačiau būtent tai tampa esmine jo politinės filosofijos dilema – pristatydamas komunikacinio racionalumo teoriją, Habermasas nepateikia šiai realizuoti reikalingų, empiriškai patikrintų, praktinių priemonių. Jis užsimena²⁴ apie

„veiksmingų (angl. *crucial*) institucijų“ ir „veiksmingos socializacijos“ stygių bei logiškus sprendimus trukdančius priimti „skurdą, piktnaudžiavimą ir degradavimą“. Tačiau filosofas negali daug pasakyti nei apie šias kliūtis sąlygojančius galius ryšius, nei apie tai, kaip galia turi būti kontroliuojama, siekiant: 1) sėkmingai

vykdyti institucinius ir auklėjimo pokyčius; 2) gerinti gyvenimo kokybę; 3) realizuoti pagrindines žmogaus teises, kurios padėtų sumažinti aukščiau išvardytas problemas. Kitaip tariant, Habermaso teorijoje jo oponentai pasigenda aiškiaus ir siekiant politinių pokyčių būtino galios ryšių supratimo.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Egidijus Aleksandravičius. *Kas iškirto varnui akį*. – Vilnius: Versus Aureus, 2004, p. 73.
- ² Jürgen Habermas. Further Reflections on the Public Sphere // *Habermas and the Public Sphere*. C. Calhoun (ed.) – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992, 421–62, p. 453.
- ³ John Keane. *Democracy and Civil Society: On the Predicaments of European Socialism, the Prospects for Democracy, and the Problem of Controlling Social and Political Power*. – London: Verso, 1988, p. 14.
- ⁴ John Keane. *Civil Society and the State: New European Perspectives*. – London: Verso, 1988, p. 21.
- ⁵ Jürgen Habermas. *Modernybės filosofinis diskursas*, iš vokiečių kalbos vertė Alfonsas Tekorius. – Vilnius: Alma littera, 2003, p. 60.
- ⁶ Ten pat, p. 18–21, p. 302.
- ⁷ Ten pat, p. 294.
- ⁸ Jürgen Habermas. Questions and Counterquestions // *Habermas and Modernity*. Richard J. Bernstein (ed.) – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1985, p. 196.
- ⁹ Jürgen Habermas. *Modernybės filosofinis diskursas*, iš vokiečių kalbos vertė Alfonsas Tekorius. – Vilnius: Alma littera, 2003, p. 294, p. 315.
- ¹⁰ Jürgen Habermas. *The Theory of Communicative Action* – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1983, vol. 1, p. 10.
- ¹¹ Ten pat, p. 316.
- ¹² Jürgen Habermas. Questions and Counterquestions // *Habermas and Modernity*. Richard J. Bernstein (ed.) – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1985, p. 196.
- ¹³ Jürgen Habermas. *Communication and the Evolution of Society*. – London: Heinemann, 1979, p. 97.
- ¹⁴ Jürgen Habermas. *Moral Consciousness and Communicative Action*. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1990, p. 93.
- ¹⁵ Ten pat, p. 120–1.
- ¹⁶ Ten pat, p. 198.
- ¹⁷ Ten pat, p. 65–6.
- ¹⁸ Ten pat, p. 122.
- ¹⁹ Michel Foucault. *Seksualumo istorija*, iš prancūzų kalbos vertė Nijolė Kašlionienė ir Renata Padalevičiūtė. – Vilnius: Vaga, 1999, p. 87–8.
- ²⁰ Ten pat, p. 90.
- ²¹ Ten pat, p. 89.
- ²² Jürgen Habermas. Burdens of the Double Past // *Dissent* 41(4), 1994, 513–7, p. 514.
- ²³ Robert D. Putnam, Robert Leonardi, Raffaella Y. Nanetti. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. – Princeton: Princeton University Press, 1993, p. 17–8.
- ²⁴ Jürgen Habermas. *Moral Consciousness and Communicative Action*. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1990, p. 209.

B. d.